

MEVLÂNÂ DÜŞÜNÇESİNDE İNSANIN ÇİFT KUTUPLU YAPISI VE KEMÂLİN ÖLÇÜSÜ

Prof. Dr. Osman TÜRER*

Özet

Hız. Mevlânâ'nın insan telâkkîsi, İslâm tasavvuf düşüncesinin insana bakışını kuşatıcı bir özellik arz eder. O'na göre insan, varlık ağacının meyvesi ve özü, sahip olduğu fitrî özellikler bakımından en şerefli, en mükemmel, varlığı ve Allah'ı tanımaya en kabiliyetli varlık olup, bu haliyle Allah'ın yer yüzünde halîfesi, ilahî isim ve sıfatların tecellîgâhı, ilahî emanetin taşıyıcısı, madde ve manâ alemlerinin tümünü potansiyel olarak bünyesinde barındıran câmî bir varlıktır. O, Cenâb-ı Hakk'ın yaratılışta hedefine koyduğu "gaye varlık"tır.

Ancak insan, yaratılış bakımından, biri hayvanî/maddî, diğeri de insanî/ruhî olmak üzere iki farklı boyutu birlikte içinde barındıran çift kutuplu bir varlık özelliği taşımaktadır. Bundan dolayı insanın, sahip olduğu ahlâkî meziyetler ve Allah'a karşı takındığı tavra göre, ya hayvanî ya da insanî boyutunu geliştirmesi söz konusu olacaktır. Mevlânâ'ya göre, hırs, haset, kin, hiddet ve şehvet gibi hayvanî vasıflarını geliştiren insanlar, her ne kadar insan görünümünde de olsa, hayvandan farksız, hatta daha da zararlı ve tehlikeli hale gelir. Buna karşılık hilim, adalet, merhamet, şefkat, cömertlik, muhabbet vb. insanî vasıflarını geliştirenler de, gerçek insanlık yolunda ilerleyerek, yüce mertebelere ulaşırlar. O halde insandan beklenen, hayvanî/olumsuz vasıflarından arınıp, insanî/olumlu vasıflarını geliştirmek suretiyle, kemâl yolunda ilerlemesi ve insana yakışan davranışlar sergileyerek, "Allah'ın halîfesi" olma misyonu gereği, hem Hakk'a boyun eğmesi, hem de dünyanın imarna ve insanların hizmetine kendini adanmasıdır. O'na göre, insan için kemâl ölçüsü de, olumsuz vasıflardan arınarak, insana yakışan bu güzel vasıfların onda tecellî etmesi ve fiilî hayatında onları ortaya koymasındadır.

Anahtar kavramlar: Mevlânâ, insan, insân-ı kâmil, kemâl, tasavvuf.

Hız. Mevlânâ'nın insan telâkkîsi, İslâm sûfilerinin Kur'ân'a dayalı olarak geliştirdikleri insan anlayışını tümüyle kuşatıcı bir özellik arz eder. Bütün sûfilerde olduğu gibi, Mevlânâ'nın da düşünce ve öğretisinin merkezinde insan vardır. Onun bütün eserlerinde gözettiği asıl amacın, insanlara kendi hakikatlerini, varlığı ve Allah'ı tanıtarak, onları yaratılış gayelerine uygun kâmil birer insan olma yolunda eğitmek suretiyle, hem Allah'la, hem de diğeri insanlar ve varlıklarla ideal bir ilişki içerisine girmelerini sağlamak olduğunu söyleyebiliriz.

Kısaca belirtmek gerekirse, tasavvufî düşünceye göre insan, varlık ağacının özü ve meyvesidir. Sahip olduğu fitrî özellikler bakımından insan, en şerefli (İsrâ, 17/70) ve en mükemmel (İn, 95/4) varlıktır. O, bünyesinde "ilahî nefha"yı barındıran (Sâd, 38/72) ve Allah'ın "bütün isimleri kendisine öğrettiği" (Bakara, 2/31) yegâne varlıktır. İnsan, Cenâb-ı Hakk'ın isim ve sıfatlarının tecellîgâhı ve ilahî emanetin taşıyıcısıdır (Ahzâb, 33/72). Bu özellikleriyle o, Allah'ı tanıma kabiliyetine sahip biricik varlık olduğu gibi, aynı zamanda O'nun yer yüzünde halîfesi, yani temsilcisidir (En'âm, 6/165, Fâtır, 35/39, Yûnus, 10/14). O, Hak Teâlâ'nın tüm varlıkları yaratırken hedefine koyduğu "gaye varlık"tır. Bütün mükevvenatın yaratılış sebebi odur. Bu yüzden "göklerde ve yerde olan her şey onun hizmetine sunulmuştur." (Lokmân, 31/20, Câsiye, 45/13). İnsanın yaratılmasındaki amaç ise, Allah Teâlâ'yı tanıması ve O'na

* Atatürk Ün. İlahiyat Fak. Öğretim Üyesi. osmanturer@hotmail.com

kulluk etmesidir (Zâriyât, 51/50). Tasavvufî düşünceye göre varlığı ortaya çıkaran ilahî zuhûr ve tecellilerin son merhalesi, yani “nüzûl mertebeleri”nin sonuncusu insandır. Âlem onunla anlam kazanmış, güzelleşmiş ve aydınlanmıştır. Bu bakımdan insan, bedeniyle maddî alemin, ruhuyla da mânâ âlemlerinin tümünün özelliklerini potansiyel olarak bünyesinde barındıran “câmi” bir varlıktır. Sûfî düşünceye göre insan, bedenî varlığıyla “küçük âlem”, ruhî yönüyle de “büyük âlem”dir. Kısaca insan, biri maddî/bedenî, diğeri ise manevî/ruhî olmak üzere iki kutuplu bir varlık durumundadır. Bedenî varlığıyla maddî/fizikî aleme, ruhî varlığıyla da manevî/metafizik aleme mensuptur. Dolayısıyla, bedeniyle madde/nâsût alemine, ruhuyla da manâ/lâhût alemine tutkun bir varlıktır.

İşte büyük bir sûfî düşünür olan Hz. Mevlânâ da, insana bu nazarla bakmakta ve onun bu çift kutuplu özelliğine sürekli vurgu yapmaktadır. Biz de bu tebliğimizde, Hz. Mevlânâ'nın insanın bu özelliğine dikkâti çeken ve özellikle ahlâkî/terbiyevî bakımdan oldukça önem arz eden düşüncelerini incelemeye çalışacağız.

Hz. Mevlânâ insanı ele alırken, hem maddî hem de manevî yönünü göz önüne alarak, ona bütüncül bir şekilde yaklaşır. Ona göre insan, bedeni ve ruhuyla birlikte insandır ve her iki yönüyle “ahsen-i takvîm” üzere, yani en mükemmel surette yaratılmıştır. Onun iki yönünden hiçbirisi anlamsız ve boş yere yaratılmadığı gibi, bunlar birbirini tamamlayan unsurlardır. Mevlânâ'ya göre, insanda var olan bedenle ruh zıtlığı bir çelişki oluşturmaz. Tam aksine, insan bu iki zıt cevherin mükemmel ve uyumlu bir bileşkesi durumundadır. O, “Halk aleminin yapısı zıtlıklar üzerine kurulmuştur.”¹ derken, insandaki bu ikili yapının, olması gereken tabii bir özellik olduğunu ifade etmek istemektedir. Mesnevî'deki şu sözleri de bunu teyit etmektedir: “Vetûni suresindeki ‘insanı en güzel şekilde yarattık’ ayetini oku! Ey dost, en değerli inci candır. En güzel şekil olan insan şekli, Arş'tan da üstündür, düşünceye de sığmaz. Bu paha biçilmez şeyin değerini söylesem, ben de yanarım, duyan da yanar!”²

Ancak şu da bir gerçek ki, insana insanlık vasfını ve ayrıcalığını kazandıran, onun ruhudur. Beden kabuk, ruh ise öz konumundadır. İnsan bedeniyle toprağa, ruhuyla Allah'a mensuptur. Mevlânâ, “Toprağa mensup insan, Hak'tan ilim öğrendi ve o ilimle yedinci kat göğe kadar bütün alemleri aydınlattı.”³ derken, onun bu özelliğine işaret eder.

Hz. Mevlânâ mahlûkatı üç gurupta mütalaa eder. Bunlardan birisi meleklerdir. Melekler sırf akıldan ibaret olup, şehvetle alâkaları yoktur. Onun için her an Allah'a itaat halindedirler. Diğer bir gurubu da hayvanlar oluşturur. Bunlar da sırf şehvetirler, akıldan nasipleri yoktur. Akılları olmadığı için de mükellef ve sorumlu değildirler. Üçüncü gurup ise insanlardır. İnsan, hem akıl, hem de şehvet sahibidir. Yani onda meleklikle hayvanlık vasfı birlikte bulunmaktadır. Hayvanlık vasfı onu bedeninin aslı olan madde alemine, meleklik vasfı ise, kendi aslı olan manevî aleme, yani Allah'a meylettirir. Şu halde insanda birbirine zıt iki güç daima mücadele halindedir. Bu mücadelede hangi taraf galip gelirse, insan o istikamette yol alır ve ona göre sonuçta ya bütünüyle hayvanlaşır, veya melekten de üstün bir dereceye ulaşır. Mevlânâ bu izahlarını şu hadis-i şerîfe dayandırır: “Muhakkak Allah Teâlâ melekleri yarattı ve onlarda akli tertip etti; hayvanları yarattı, onlarda şehveti tertip etti; Âdem oğlunu yarattı, onlarda da akli ve şehveti tertip etti. O halde kimin akli şehvetine galip gelirse o meleklerden daha yüce; kimin de şehveti aklına galip gelirse, o da hayvanlardan daha aşağıdır.” Mevlânâ ayrıca bu konuda, “İşte onlar hayvanlar gibidirler, hatta daha da dalalet içindedirler.” (A'râf, 7/179, Furkân, 25/44) ayetini de zikrederek, bu düşüncesinde Kur'an'ı da referans aldığını göstermek ister.⁴ Bu konuda Mesnevî'de der ki, “Sen ten itibarıyla hayvansın, can bakımından melek. Bundan ötürü hem yerde yürürsün, hem gökte.”

Mevlânâ varlık aleminde böyle bir konuma yerleştirdiği insanları da üç sınıfta mütalaa eder. Bunlardan bir kısmı, bütünüyle aklına tabi olup külliye melekleşen ve sırf nur halini alan kimselerdir ki, bunlar

¹ Mevlânâ, *Mesnevî*, Çeviren, Veled İzbudak, MEB Yayınevi, İstanbul, 1991, c. VI, s. 6, beyit No. 50. Bundan böyle *Mesnevî*'den yapılan alıntılar, aynı çeviriden olmak üzere, *Mesnevî* isminden sonra cilt ve beyit numarası verilerek gösterilecektir.

² *Mesnevî*, VI, 1005-1007.

³ *Mesnevî*, I, 82.

⁴ Mevlânâ, *Fîhi Mâ Fîh*, Tercüme, Ahmed Avni Konuk, Yayına hazırlayan, Selçuk Eraydın, İz Yayıncılık, İstanbul, 1994, s. 73-74; *Mesnevî*, IV, 1497-1504.

peygamberler ve velîlerdir. Bunlar görünüşte insan olsalar da, hakikatte melek hükmünde olup, kırgınlık, hevâ ve heves, hırs vb. her türlü kötü vasıflardan arınmışlardır. Kur'ân-ı Kerîm'de haklarında “Onlara korku yoktur ve onlar üzülmeyecekler de.” (Yûnus, 10/62) buyrulan zümre bunlardır. Bir diğer gurup da, şehvetleri bütünüyle akıllarına galip geldiği için, sonunda tamamen hayvan özelliği kazanan kimselerdir ki, bunlarda zuhur eden hile, şeytanlık ve kötülük başka hiçbir hayvanda zuhur etmez. Üçüncü sınıfı oluşturanlar ise, aklıyla şehveti çatışma halinde olan ve hayvanlıkla meleklik arasında gidip gelen insanlardır. Bunlar, içlerinde bir dert, tasa, hasret ve üzüntü taşıyıp, yaşantılarından hoşnut olmayan mü'minlerdir. Bu tür insanları bir taraftan evliyallah kendi taraflarına çekip, yüce mertebelere ulaştırmak isterken; diğer taraftan da şeytanlar kendi taraflarına çekerek, esfel-i sâfilîne sürüklemeye çalışırlar.¹

Bu ilginç hatırlatmaları yapan Hz. Mevlânâ, “Hayvanlar hayvanlıkları ile, melekler de meleklikleri ile kurtuldular. İnsan ise ikisi arasında yalpalayıp duruyor.”² diyerek, insanın vermekte olduğu çetin imtihana dikkâtimizi çeker. Tabii ki bu durumda olan insanlardan beklenen de, akıllarının şehvetlerine galip gelmesi uğrunda çaba sarf ederek, bir an önce hayvanlıktan kurtulup insanlıklarını gerçekleştirmeleridir.

Hz. Mevlânâ'nın düşüncesine göre, insan hem fizik, hem de metafizik alemle irtibatı olan bir varlıktır. O bedeniyle fizik aleme ait olup, bu yönüyle hayvanlarla müşterek özellikler taşımaktadır. İnsandaki hayvanî yönün, yani bedenın gıdası maddî unsurlar olup, amacı da dünyevî, şehevî ve nefsanî arzularını tatmin etmekten ibarettir. Onun gerçek insanî tarafı ise ruhî ve manevî cephesidir. Bu yönüyle de melekût aleminin ve Cenab-ı Hak'la irtibatlı olup, o tarafının gıdası ve ulaşmak istediği şey de, ilim, hikmet, marifet ve muhabbet-i ilahîdir. İnsan bunları elde edebildiği nispette insanlığını gerçekleştirmiş olur. Aksi takdirde, insan görünümünde bir hayvan olmaktan kendini kurtaramaz.

Mevlânâ eserlerinde, her vesileyle insanın bu çift kutuplu yapısına dikkât çekerek, çok ilginç yaklaşımlar ve örneklerle, insanlara kendi gerçeklerini ve yaratılış gayelerini anlatmaya çalışır. Meselâ *Fîhi Mâ Fîh* te der ki; “İnsan büyük bir varlıktır ve onun içinde her şey yazılıdır. Fakat karanlıklar ve perdeler bırakmaz ki, insan içindeki o ilmi okuyabilsin. Bu perdeler ve karanlıklar da, bu dünyadaki türlü türlü meşguliyetler, insanın bunlara dair aldığı çeşitli tedbirler ve nefsin sonsuz arzularıdır.”³

Yine aynı eserinde, “İnsan konuşan hayvandır.” sözünü izah ederken, insanın hayvanlık ve nutuktan mürekkep bir varlık olup, bu her iki vasfın da onda kalıcı ve daimî olduğunu hatırlattıktan sonra, her ne kadar zahirde söz söylemese de, insanın nâtlıklık vasfının da sürekli olduğunu ve batinında daima nâtlık olduğunu belirtir. O bu haliyle insanı çamurla kaşıklık bir sele benzetererek, seldeki saf suyun insanın nutku, çamurun da hayvanî yönü olduğunu, ancak o selde aslolanın su olup, çamurun ise ârizî olduğunu, yani onun hayvanlık vasfının ârizî, nâtlıklık vasfının ise aslî unsur olduğunu belirtir.⁴

Bir başka yerde de, “Ten Meryem gibidir ve her birimizin İsa'sı vardır. Eğer bizde dert zuhûr ederse, İsa'mız peydâ olur ve doğar. Eğer dert olmazsa, o gizli yoldan gelen İsa yine aslına vasıl olur, ancak biz mahrûm ve nasipsiz kalırız.”⁵ demek suretiyle, insanın manevî yönü olan gerçek şahsiyetinin açığa çıkması için, doğum sancısı mesabesinde olan ızdırabı içinde taşıması gerektiğine dikkâtimizi çekmektedir.

Yine bir başka yerde, “İnsanın vücudu bir mezbele misalidir. Gübre yığını, ancak gübre yığını! Eğer aziz ise, onda pâdişahın mührü olduğu içindir.” dedikten sonra, insan vücudunu, içinde padişahın ölçüğü bulunan bir buğday çuvalına benzetererek, insanın o ölçekten haberi olmadığı için buğdaya önem verip iltifat ettiğini, oysa ölçekten haberdar olsa, buğdaya hiç de iltifat etmeyerek, ölçüğe sahip olmaya çalışacağını belirtir; ve ardından, insanı âlem-i ulvîye çekip, süflî alemde soğutan her duygu ve düşüncenin, içindeki o ölçüğün yansıması ve ışığı olduğunu, insanın bu ışık sayesinde ulvî aleme meylettiğini; bütünüyle süflî aleme meyleden kimselerin ise, bu ölçekten tümüyle habersiz olduklarını ifade eder.⁶ Tabii ki burada sözü edilen “mezbele” ve “gübre yığını” ile “buğday çuvalı” insanın bedenini;

¹ *Fîhi Mâ Fîh*, s. 74; *Mesnevî*, IV, 1505-1532.

² M. Halistin Kukul, “Mevlânâ Celâleddin-i Rumî'nin Mesnevî'sinde İnsan”, *Uluslararası Mevlânâ Bilgi Şöleni Bildiriler (15-17 Aralık 2000)*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2000, s. 523.

³ *Fîhi Mâ Fîh*, Tercüme, M. Ülker Anbarcıoğlu, MEB Yay., İstanbul, 1969, s. 79.

⁴ *Fîhi Mâ Fîh*, Tercüme, Ahmed Avni Konuk, s. 72.

⁵ *A.g.e.*, s. 22.

⁶ *A.g.e.*, s. 181-182.

“padişahın mühürü” ile “padişahın ölçüğü” ise, o bedene tevdi edilmiş bir “nefha-i ilahî” olan rûhunu sembolize etmektedir.

Hız. Mevlânâ bir rubâisinde, insanın bu tezatlı yapısı gereği, birbirine zıt huy ve meşrepleri içinde barındırdığını hatırlatarak, şöyle der: “Bazen bizim temizliğimizi melekler bile kıskanırlar; bazen de kötülüğümüzden şeytanlar dahi bizden kaçar.”¹ Bir başka rubâisinde de insandaki bu zıtlıkları şöyle ifade eder:

“İnsanın şu görünen suretini, şeklini, birbirine zıt birtakım vasıfları birleştirerek meydana getirdiler. Onun nakşını, sûretini gam tezgâhında çizdiler, çamurunu kederle yoğurdular. İnsan bazen şeytan olur, bazen melek olur; bazen da yırtıcı canavar kesilir. Bu ne esrarlı bir varlıktır ki, çeşitli huylar, meziyetler, iyilikler, kötülükler hep onda toplanmıştır!”²

İnsanın bu çift kutuplu özelliğini Mesnevî’de de sıkça dile getiren Mevlânâ, bir yerde şu ilginç izahları yapar:

“İnsanın vücudu, içinde yırtıcı hayvanların dolaştığı bir ormana benzer. Parçalanmamak, yok olmamak için çok uyanık olmamız gerekir. Bizim vücudumuzda binlerce domuz, temiz, pis, güzel, çirkin binlerce sıfatlar vardır. İçimizde bulunan bu sıfatlardan hangisi galip gelirse, biz onun hükmü altına gireriz. Zaman olur, insanın içinde bulunan kurt, vücut şehrinde duruma hakim olur, harekete geçer, o zaman insanda kurtluk vasfı zuhur eder; zaman olur, insan ay gibi Yusuf yüzlü bir güzel haline gelir. İyilikler, kötülükler, kinler, nefretler, gizli yollardan gönüllerden gönüllere akıp durmaktadır. Kalplerde her an bir çeşit şey baş gösterir. İnsan bazen şeytanlaşır, bazen melekleşir; bazen tuzak kesilir, bazen de yırtıcı hayvan olur.”³

Bu hatırlatmaları yapan Mevlânâ, bir insanda bu huy ve vasıflardan hangisi hakim durumdaysa, o vasıfla diriltilip Allah’ın huzuruna çıkarılacağını; meselâ hasetçilerin kurt şeklinde; hırsı dolu haram yiycilerin domuz suretinde; zina edenlerin, avret mahalleri açık olarak; şarap içenlerin de ağzlarında şarap kokusuyla dirileceklerini ifade eder.⁴

Kalp gözü açık olan kimselerin, hayvanî vasıfların tahakkümünde olan insanları, dünyada iken de hayvan suretinde müşahede ettiklerine dair menkıbeler anlatılır. Merhum Şefik Can bunlara dair bazı örnekler zikreder: Vaktiyle Sinop’lu bir filozof olan Diyojen, güpegündüz eline bir fener alarak, sokaklarda insan aramaya çıkmıştı. Onun çevresinde insan yok muydu? Bir sürü insan vardı. Fakat o etrafındakileri insan suretinde birer kurt, tilki, tavşan, domuz vs. olarak görüyordu. Onun görüşüne göre sokaklarda insan yoktu, sokaklar insan şeklinde hayvanlarla doluydu. Yine, bir filozof hükümdar olan Mark Orel’in **Düşünceler** adlı kitabından onun şu sözlerini nakleder: “Her sabah insanlar arasına kaşırken, düşünüyorum, bugün insan şeklinde birtakım canavarlarla karşılaşacağım, onları ürkütmeden, onlar tarafından ısırılmadan akşam edebilirsem, bana ne mutlu!” İlk müslüman sûfi hanımlardan meşhur Rabiâtü’l-Adeviyye, bir gün cezbeli bir halde, geleneğe aykırı olarak açık saçık vaziyette sokağa fırlayıp, çarşıda pazarda öylece dolaşmış; o sırada Hasan-ı Basrî hazretlerine rastlayınca, yüzünün yarısını örtmüş. Cezbe hali geçince, kendisinden örtünmeden sokağa çıkmasının sebebinin sorduklarında, şu ilginç cevabı vermiş: “Ben sokaklarda insan görmedim. Dükkânların önünde oturan birtakım tilkiler, sokaklarda dolaşan birçok kurtlar, yer yer birbirleriyle hırlaşan köpekler gördüm. Bu hayvanlar sürüsü içinde, bir aralık yarım bir insan gördüm, ben de yüzümün yarısını örttüm.”⁵

Hız. Mevlânâ’nın şu sözleri de, bu menkıbelerde anlatılmak istenenlerin bir başka ifadesi değil de nedir? “Dün şeyh eline bir fener almış, ‘Şeytanlardan, canavarlardan bıktım usandım, ben gerçek insan istiyorum, gerçek insan istiyorum!’ diyordu.”⁶

Mevlânâ, insanların çoğunluk itibarıyla insanî/manevî vasıflarından uzaklaşarak, hayvanî vasıflarının esiri olduğunu, içindeki hayvanlara yenik düşüp, onlara boyun eğdiğini, hiddet kurduğunu, şehvet yılanının

¹ Şefik Can, *Mevlâna Hayatı, Şahsiyeti ve Fikirleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1999, s. 155.

² *A.g.e.*, s. 155 (*Rubâiler*, nr. 664).

³ Şefik Can, *a.g.e.*, s. 154-155; *Mesnevî*, II, 1416 vd.

⁴ *Mesnevî*, II, 1412-1415.

⁵ Şefik Can, *a.g.e.*, s. 154.

⁶ *A.g.e.*, s. 154 (*Dîvan-ı Kebîr*, c. I, nr. 441).

ve nefis köpeğinin tahakkümü altına girdiğini hatırlatarak, bu durumda olan insanların, hür ve bağımsız gibi görünen zavallı birer köle olduğunu ifade eder. Ona göre bu tür insanların ellerinde görünmez kelepçeler, ayaklarında zincirden bağlar vardır. Onlar hem arzularının, hem de içlerindeki hayvanların boyunduruğunu koşunmuş birer esirdirler. Onun için, Mevlânâ'ya göre gerçek hürriyet, insanın kendi içindeki hayvanların etkisinden kurtulmasıdır. Bundan dolayı Hz. Peygamber (s.a.s.), insanın nefisine karşı yaptığı iç savaşı “en büyük cihat” olarak nitelemiştir. Hz. Mevlânâ bu iç savaşı kazanabilmemiz için, önce kendi hakikatimizi tanımamız, nereden geldiğimizi, ne olduğumuzu bilmemiz gerektiğini söylemektedir. Kendimizi tanıyıp idrak ettiğimiz an, hürriyetimizin müjdesi bize ulaşacaktır. Bunun için de, Mevlânâ'nın ifadesiyle, önce can ayağından ten bağıni çıkarmamız gerekir. Başımızı yere değil, göğe çevirmemiz lâzımdır. Çünkü bizim yerimiz bu kirli toprak değildir. Biz etimizle kemiğimizle hayvana benziyoruz, ama hayvan değiliz!¹ Mevlânâ, hevâ ve hevesle, ihtiraslarla kirlenmiş olan tenimizi arındırmamız gerektiğini ifade eder. **Mesnevî**'de der ki; “Ey teni bulaşmış, kirlenmiş kişi, gönül havuzunun kenanna gel, dön, dolaş; insan havuzun dışında iken nasıl temizlenebilir? Havuzdan uzak düşen kişi nasıl paklanır? Böyle olan kişi, iç temizliğinden uzak düşmüştür. Bu havuz gönül havuzudur, bu havuzdan hakikat denizine gizli bir yol vardır. Şaşılabacak şey şu ki, gönül ten havuzunda çamura bulandı, kirlendi; ten ise gönül havuzunda yıkandı, temizlendi!”²

Mevlânâ'ya göre, insanı insanlıktan uzaklaştırıp, hayvanlaştıran en büyük iki düşman vardır. Bunlardan biri şehvet, diğeri de hiddettir. O, “Hiddet ve şehvet insanı şası yapar, ruhu doğruluktan ayırır.” der.³ Ona göre akıl ve bilgi insanı meleklerle; hiddet ve şehvet ise hayvanlara yaklaştırır. O, nefsanî arzulara uyan ve şehvetine esir olan kişinin doğru yoldan uzaklaşacağını, bir rubâisinde şu şekilde dile getirir: “Eğer şehvetin ve nefsin hevâsına kapılır gidersen, ben sana haber veriyorum ki, eli boş, nasipsiz gideceksin. Eğer şehvetten vazgeçersen, bu dünyaya niçin geldiğini ve nereye gideceğini apaçık görürsün.”⁴

Görüldüğü gibi, Hz. Mevlânâ insanı tahlil ederken, daima onun bu çift kutuplu özelliğini göz önüne almakta ve onu olduğu gibi kabul ederek, hayvanî vasıflarından kurtulup, gerçek anlamda insanî vasıfları nasıl elde edeceğinin, yani nasıl kâmil bir insan olacağını yollarını göstermeye çalışmaktadır. Onun, insanın insanlığını gerçekleştirerek, kemâlî ve kurtuluşu elde edebilmesine dair görüş ve tavsiyelerini biraz daha açmakta fayda vardır.

Hz. Mevlânâ, insanın kemâle ermesi ve kurtuluşu konusunda, her vesileyle, tüm hayvanî duyguların merkezi olan nefsin terbiye edilmesinin ve buna paralel olarak ruh ve gönül dünyasının temizlenip aydınlatılmasının önemini anlatmaya çalışır. Ona göre bunu gerçekleştirmenin en kestirme yolu ise, nefse muhalefet ve gönlü ilahî muhabbetle dolu hale getirmektir. Bunun için de, kendi içimize yönelmek, kusur ve eksikliklerimizi görüp onları gidermeye çalışmak, gönül evini kötü duygu ve hayallerden, dünya tutkusundan ve benlik duygusundan arındırarak, Hakk'ın tecellî edeceği safiyet ve nuraniyete kavuşmak gerekmektedir. Bunu gerçekleştirmenin pratik hayattaki yolu ise, her şeyin Hak'tan geldiği ve O'nun takdîri ile olduğuna tam bir inançla, musibetler karşısında şikâyet etmeden, O'ndan gelen derdi derman olarak bilmek; tam bir teslîmiyetle, aşk ve muhabbetle O'na yönelmektir.

Bir rubâisinde bu hususları şöyle dile getirir: “Ey gönül, bir sen varsın, bir de O'nun derdi. Onun dertlisi olmak ne hoş! Onun derdi senin dermanındır. Bu sebeple ondan gelen ızdırabları, acıları çek, sakın şikâyet etme, sızlanma! Onun takdîri, onun fermanı budur. Maddî arzularını ayak altına alırsan, o zaman nefsin köpeğini öldürürsün ki, asıl kurban odur.”⁵

Mevlânâ'ya göre bedeni besleyen gıdalar yerde, rûhun gıdası ise yukarılarda, göklerde. İnsanî yönümüz olan ruhumuzun gıdası, gökleri ve yerleri doldurup kuşatan Cenab-ı Hakk'ın nurudur. **Mesnevî**'de bu konuda şunları söyler:

“İnsanın asıl gıdası Allah'ın nurudur. Ona yeryüzünden elde edilen hayvan gıdası lâıyk değildir...”

¹ Şefik Can, *a.g.e.*, s. 157.

² **Mesnevî**, II, 1361 vd.

³ **Mesnevî**, I, 333.

⁴ Şefik Can, *a.g.e.*, s. 158 (**Rubâiler**, nr. 418).

⁵ *a.g.e.*, s. 158 (**Rubâiler**, nr. 311).

Nerede göklerin gıdası, nerede bu yeryüzü gıdası! Göklerin gıdası Hakk'ın has kullarına mahsustur. O gıda ağzızsız, dişsiz yenir."¹

Gönül gözümüzün açılarak, hayvanlıktan sıyrılıp insanlığa ulaşmamız için, daha doğrusu maddî bakımdan hayvanlara benzeyen şu vücudumuzda gizlenmiş bulunan iyi huylarımızı, insanlığımızı bulup çıkarmamız için, kâinatı yaratan, bütün varlıkların sahibi olan yüce Allah'ı düşünmemiz, gönlümüzde onu hissetmemiz, nerede olursak olalım onun huzurunda olduğumuzu bilmemiz gerekir. Yüce Allah'ın kudretini, sanatını, büyüklüğünü idrak eder, sık sık onu düşünür, gönlümüze iner, onu orada bulursak, onun nuru ile nurlanırız. Gözümüz, gönlümüz onunla aydınlanır, onunla birlikte olmanın ve ona kavuşmanın doyumsuz huzur ve mutluluğunu yaşarız. İşte o zaman hayvanlıktan kurtulur, insan oluşumuzun farkını ve zevkini yaşarız. Hatta daha da ileri, meleklerden de üstün bir dereceye ulaşırız. Mevlânâ'nın dediği gibi, "İnsan Allah'tan nurlanırsa, seçilir, değerlenir de, meleklerin secde ettikleri bir varlık olur."²

Şu halde, insanlığımızı gerçekleştirip, kemale erebilmek için, bir taraftan Allah'ın içimize tevdi ettiği ilahî emaneti ve cevheri keşfedip açığa çıkarmaya uğraşırken; bir taraftan da içimizde gizli bulunan nefis ve şeytanı benliğimizin en derin köşelerinde hapsedip etkisiz hale getirmemiz gerekmektedir. Ancak bu suretle, insan hayvanî tabiatının esiri olan insanlığını esaretten kurtarır, gerçek insan olma ve hürriyeti elde etme yolunda ilerleyebilir. Böylece kendi cevherini idrak eden insan, o cevhere lâıyk bir insan haline gelir.

Mevlânâ'ya göre, insanlığımızı idrak edip, içimizdeki ilahî cevheri keşfederek, bizi var eden yüce Allah'a karşı duyacağımız aşk ve muhabbet, bizde var olan bütün kötü duygu, düşünce ve huyları yok edecek, bizi manen arındırıp yüceltecektir. Bütün bunları bizatihi şahsında gerçekleştirmiş olan Mevlânâ, neticede şunu söylemektedir: "Sonunda biz bildik ve anladık ki, biz şu görünen tenden ibaret değiliz. Biz, bu tenin ötesinde Allah'la beraber yaşıyoruz."³

Sonuç olarak şunu söylemek gerekir ki, Hz. Mevlânâ'nın düşünce sistemine ve eserlerine bütüncül ve objektif bir yaklaşımla bakıldığında, onun insan telâkkîsinin son derece gerçekçi ve bir o kadar da ilginç ve derinlikli olduğu görülecektir. O, insanı fizikî ve ruhî boyutuyla derinlemesine tahlil ederek, onda yaratılış itibarıyla maddî ve hayvanî vasıflarla, manevî ve ilahî sıfatların bir arada bulunduğunu; hem hayvanlık, hem de meleklik vasfını bünyesinde barındırdığını ve bu iki vasfın insana hakim olmak için sürekli mücadele halinde olduğunu; sırf insana özgü olan bu özelliğin, onu varlık aleminde yetkili ve sorumlu varlık konumuna yerleştirdiğini ve bu yüzden insanın büyük bir sınava tabi tutulduğunu; hayvanî vasıflarını öne çıkarıp, nefsanî ve şehvî ihtiraslarının tahakkümünde, hayvanlara yakışan bir hayatı tercih edenlerin, bu sınavı kaybedeceğini ve zahirde insan görünümünde olsa da, gerçekte hayvan mesabesinde, hatta daha da aşağı durumda olacağını; buna mukabil, nefsanî ve şehvî duygularını kontrol altına alıp, özünde barındırdığı insanî ruhu ve ilahî vasıfları açığa çıkararak, hayatını ilahî ölçüler ve insana yakışan ahlâkî erdemler çerçevesinde yaşayanların ise, gerçek anlamda insan olduklarını; bu insanların varlığıyla, varlık aleminin anlam ve güzellik kazanıp aydınlandığını anlatmaya çalışmaktadır. O, insanın bu anlamda insanlığını gerçekleştirebilmesi için de, aklın, ilmin ve daha da önemlisi insan ve Allah sevgisinin rehberliğinde, kendi özüne yönelerek, kendinin ve varlığın hakikatini tanıyıp, Hakk'a vâsil olmaya çalışması gerektiğini ifade eder.

Kısacası Hz. Mevlânâ, ne bazılarının zannettiği veya göstermeye çalıştığı gibi, insanı sırf beden ve akıldan ibaret görüp, manevî cephesini göz ardı eden Batılı anlamda bir "hümanist"; ne de ondaki olumsuz ve hayvanî vasıfları görmezlikten gelerek, nefsine ve şehvetine esir olup hayvanca bir hayat sürenleri bile, güyâ "insan sevgisi" adına hoş görüp, tasvip eden bir anlayışa sahiptir. O, insanları, sahip oldukları ahlâkî meziyetlere ve Allah'a kulluk ve yakınlık derecelerine göre değerlendirmekte, ona göre herkese hakkını vermektedir. O'nun nazarında, "beşer" olma açısından herkes eşdeğer olup, sevgi ve saygıya lâıyktır. Ancak "insan" olma konusunda herkesin durumu farklı olup, insanların çoğu bu sifata lâıyk olamamaktadır. Halbuki, Yüce Yaratıcımız bizden gerçek anlamda "insan" olmamızı istemektedir. Esasen, Mevlânâ'nın temsil ettiği İslâmî ve tasavvufî bakış açısı da, insanı bu şekilde değerlendirmektedir.

¹ *Mesnevî*, II, 1083, 1085-1086.

² *Mesnevî*, II, 1353.

³ *Mesnevî*, V, 3340

Mevlânâ'ya göre, insanı gerçek anlamda insan yapan, onun Allah'a olan îmanı, yakınlığı, aşkı ve güzel ahlâkı, yani irfânıdır. O'na göre, irfandan yoksun bir ilim sahibi olmak da onun insan yapmaya yetmez. Behîmî duygularının esiri olup, kendi hakikatinden, var oluş hikmetinden ve Yaratıcı'sından habersiz, hayvanca bir hayatı şiar edinenler, ilim sahibi de olsalar, hayvan mesabesinde olup, insan olmayı hak etmemektedirler. Ona göre insanlık, sûretle değil, manâ ile tahakkuk eder. Bu anlayışta olduğu içindir ki, "Eğer insan, sûretle insan olsaydı, Ahmed'le Ebû Cehil müsavî olurdu! Duvar üstüne yapılan insan resmi de insana benzer; bak, suret bakımından neyi eksik?"¹ demektedir.

Sözlerimi, son devir sûfî şairlerimizden Osman Kemâlî Efendi'nin, konumuz açısından oldukça anlamlı bulduğum birkaç beytini naklederek bitirmek istiyorum:

Sanma her sûret-i insânda olan insândır,
Belki hayvanları mahcûb edecek hayvândır.
Zarf-ı insâna bürünmüş nice hayvân var ki,
Ana insân demek insanlığa bir bühtândır.
Sırr-ı Mevlâ'ya erip, kisve-i abde bürünen,
Yüzü insân, özü Yezdân, sözü hem Kur'ân'dır.²
Bilmeyen asl-ı vücûdu, bulmayan Mevlâ'sını,
Sûretâ insân gelir de, sûretâ hayvân gider.
"Men 'aref" sırrın duyup, Mevlâ'sına vârn veren,
Hâdim-i insân olan, insân gelir insân gider.³

¹ *Mesnevî*, I, 1019-1020.

² Osman Kemâlî, *Kemâlî Dîvan'ından Aşk Sızıntıları*, Toplayan: Baha Doğramacı, İstanbul, 1977, s. 209-210

³ *A.g.e.*, s. 196.